

Ἐνώσεως Θεατρικῶν καὶ Μουσικῶν Κριτικῶν, Ἀντιπρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου, μέλος καὶ Πρόεδρος τῆς Καλλιτεχνικῆς τοῦ Ἐπιτροπῆς, μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν, μέλος τῶν Κριτικῶν Ἐπιτροπῶν ἀπονομῆς τῶν Κρατικῶν λογοτεχνικῶν καὶ θεατρικῶν βραβείων. Τέλος δέ, ἀντιπροσωπεύσατε τὸ Κράτος μας καὶ τὰς Ὄργανώσεις μας σὲ Διεθνῆ Συνέδρια.

Ἄσωτεύσατε, κύριε συνάδελφε, τὶς πλούσιες πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς δυνάμεις, ποὺ σᾶς εἶχε προικίσει ἡ φύσις, τὶς ἀσωτεύσατε πρόθυμα γιὰ τὴν Τέχνην, γιὰ τοὺς ὁμοτέχνους σας, γιὰ τοὺς ὁμοεθνεῖς σας, γιὰ τὸν Ἄνθρωπον, γιὰ τὰ ἀθάνατα ἰδεώδη τῆς Ἐλευθερίας, τῆς Ἀγάπης, τῆς Ὁμορφιάς. Καὶ δὲν τὶς ἀσωτεύσατε μάταια. Ἡ σταδιοδρομία σας ρέει σὰν ἔργο ὠφέλιμο, σὰν ἔργο βιώσιμο. Τὸ κῦρος, ποὺ ἔχετε ἀποκτήσει, τὸ ἀξιοποιεῖτε κάθε μέρα. Ἡ ὄλη σας πνευματικὴ στάσις, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ σεμνὴν ἀξιοπρέπεια καὶ ἀπὸ εἰλικρινῆ μετριοφροσύνη, ἀποτελεῖ παράδειγμα. Ἀρματωμένοι γερὰ μὲ τὰ ἀνοξείδωτα παραδοσιακά μας ἱερὰ ὄπλα, εὐαίσθητος στὰ κελεύσματα τῶν νέων ἐποχῶν, ξάστερος στὴ γενικὴ θεώρησι τῶν ραγδαίως ἐξελισσομένων προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀποδειχθήκατε ἀλκίμαχος στὸν εὐγενῆ σας προσωπικὸν ἀγῶνα χωρὶς ἀνοίκειες ἰαχές, χωρὶς κλαγγὲς ἀταίριαστες. Τὸν ἀρχίσατε, τὸν ἀποκορυφώσατε καὶ τὸν συνεχίζετε τὸν ἀγῶνά σας μὲ σιωπηλὴ ἀντοπεποιθήσι, μὲ ἀξιοθαύμαστη ἐπιμονή, μὲ ὑψηλὴ πάντοτε συνείδησι τοῦ πνευματικοῦ σας χρέους. Ἐνικήσατε! Εἶσθε, μάλιστα, πολυνίκης! Καὶ τῶν νικῶν σας τὰ διάσπαρτα φύλλα δάφνης συμπλέκουν τὸν Ἀκαδημαϊκὸν στέφανον, ποὺ τόσο ἐπάξια σᾶς περικοσμεῖ σήμερα. Εὐχομαι νὰ παραμείνη ἀμάραντος!

Καὶ δαισθανόμενος τὴ δίκαιη ἀνυπομονησία ποὺ ἔχει τὸ ἐκλεκτό μας ἀκροατήριον γιὰ νὰ σᾶς ἀκούσῃ, παραχωρῶ τὸ Βῆμα, βέβαιος ὅτι θὰ τὸ τιμήσετε.

ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Κύριε Πρόεδρε, Κύριοι Συνάδελφοι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Σᾶς παρακαλῶ νὰ πιστεύσετε ὅτι, αὐτὴ τὴν ἐπίσημη ὥρα, δὲν ἐκτελῶ ἓνα τυπικὸ χρέος. Ἡ τιμητικὴ σας ψῆφος, κύριοι συνάδελφοι, ποὺ μοῦ ἄνοιξε τὴν πύλην τοῦ ἀνωτάτου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας, ὁ χαιρετισμὸς σας, κύριε Πρόεδρε, ποὺ βαθύτατα τὸν αἰσθάνθηκα ὄχι μόνον γιὰτὶ προέρχεται ἀπὸ ἐπιστήμονα μὲ κῦρος ἀναμφισβήτητο ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ εἶχε περιεχόμενον πολυσήμαντο, καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τῆς θητείας μου στὰ Γράμματα, ποὺ τὸν ἐκάματε, κύριε συνάδελφε, μὲ τόση στοχαστικότητα καὶ μὲ τόση ποιητικὴ πνοὴ ἀλλὰ καὶ μὲ ἴση ἐγκαρδιότητα καὶ ἐπιείκεια, — καὶ τὴν ποιητικὴν σας πνοὴν τὴν γνωρίζουμε πολὺ καλά ἀπὸ τότε ποὺ ἀκού-

σαμε τὸ κελήδημά σας μὲ τὴν πρώτη σας ποιητικὴ συλλογή, μ' ἐκεῖνο τὸ μοναδικὸ «Πρωῖνὸ ξεκίνημα», πὸν ἀμέσως ἔδειξε πόσο πλούσια προσφορὰ εἶχατε νὰ κάμετε στὴν πνευματικὴ μας ζωή, — ὅλ' αὐτὰ μὲ πλημμυρίζουν ἀπὸ συγκίνηση, πὸν δύσκολο εἶναι νὰ γίνῃ λόγος εὐχαριστήριος. Γνωρίζω ὅτι παραμονεύει ὁ κίνδυνος τῆς ὑπερβολῆς. Καὶ ἡ ὑπερβολὴ εἶναι ἀπαράδεκτη στὸ βῆμα τοῦτο, ὅπου μόνον ὁ νηφάλιος στοχασμὸς καὶ τὸ μέτρον, τὸ μέτρον στὴν καθαρὰ ἑλληνικὴ ἔννοια, εἶναι ἡ βάση γιὰ κάθε ἔρευνα καὶ γιὰ τὴν ἀποτίμηση ἀτομικῶν ἢ ὁμαδικῶν ἐργασιῶν ἢ ἐξαιρέτων πράξεων. Περιορίζω, λοιπόν, τὸ χεῖμαρρο τῶν λέξεων πὸν φτάνουν ὡς τὰ χεῖλη μου καὶ σὰς λέγω μόνον : Εὐχαριστῶ. Σὰς εὐχαριστῶ, Κύριοι· σὰς εὐχαριστῶ, κύριε Πρόεδρε· σὰς εὐχαριστῶ, κύριε συνάδελφε. Εὐχαριστῶ τὴν Πολιτεία, πὸν ἐπεκύρωσε τὴν ἀπόφαση τῆς ἐκλογῆς μου. Ἐπιπροσώ. Καὶ μὲ ὅλες τώρα τὶς σκέψεις καὶ τὶς λέξεις πὸν διαθέτει ἡ συγκομιδὴ τοῦ πνευματικοῦ μου βίου, προσχωρῶ σ' ἓνα μεγάλο θέμα, πὸν πάντοτε εἶχε μέγεθος ἀλλὰ στοὺς δύσκολους καὶ μεταβατικὸς χρόνους πὸν ζοῦμε ἔγινε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια προβλήματα τοῦ καιροῦ μας, τοῦλάχιστον γιὰ τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους πὸν ἔχουν συνείδηση τῆς ἐθύνῃς των. Ποιά εἶναι ἡ ἀποστολὴ τοῦ πνεύματος, εἰδικώτερα τῆς λογοτεχνίας, — γιὰ νὰ περιοριστῶ στὴν ἀρμοδιότητά μου, — ὅταν ὅλα ἀνατοποθετοῦνται καὶ ὅταν πολλὰ ἀπὸ τὶς ἠθικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ἀξίες ἐκμηδενίζονται μέσα σὲ μιὰ γενικὴ καὶ ἀσυγκράτητη εἰκονοκλαστικὴ διάθεση ; Καὶ ποιά μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ προσφορὰ τῆς λογοτεχνίας, μὲ προϋπόθεση πάντοτε ὅτι καὶ αὐτὴ ἀνήκει στὰ πνευματικὰ λειτουργήματα πὸν μοιράζονται τὴν ἐθύνῃ γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου ; Ἐρωτήματα πὸν μᾶς καλοῦν σὲ διπλὴ ἔρευνα, τοῦ κόσμου πὸν φαίνεται, τοῦ ὄρατοῦ κόσμου πὸν εἶναι γύρω μας, καὶ τῶν κρυφῶν δυνάμεων πὸν ἀποτελοῦν ἀλλὰ καὶ κυβερνοῦν τὸν ψυχικὸ μας κόσμον. Ἐρωτήματα ἀμειλικτα. Θὰ προσπαθῆσω νὰ ἀπαντήσω καὶ στὰ δύο. Καὶ στὴ δύσκολη αὐτὴ προσπάθεια, παρακαλῶ νὰ ἔχω συμπαραστάτη τὴν ὑπομονή σας.

Ἡ ἀποστολὴ καὶ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς λογοτεχνίας εἶναι ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες ἀναζητήσεις τοῦ σκεπτομένου ἀνθρώπου καὶ μένουν πάντα ἔξω καὶ ἀπάνω ἀπὸ τοὺς εὐκόλους ὀρισμοὺς καὶ περιορισμοὺς. Ὅλες οἱ ἐποχές, καὶ οἱ ἀρχαῖοι χρόνοι καὶ οἱ μέσοι χρόνοι καὶ οἱ νεώτεροι, ἐπροσπάθησαν νὰ συλλάβουν τὸ νόημα τοῦ λογοτεχνήματος, καὶ ὅταν ἐρευνοῦσαν μὲ τὴν διάθεση τοῦ φιλοσόφου πὸν ἔχει ὀλόκληρο κλάδο τῆς ἐπιστήμης του, — τὴν αἰσθητικὴν, — γιὰ τὴν μελέτη τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου, καὶ ὅταν ἐστένευαν τὴν ἀποστολὴ τῆς λογοτεχνίας γιὰ νὰ τὴν ἐντάξουν στὰ μέσα ἐπιβολῆς ἑνὸς κοινωνικοῦ συστήματος, καὶ ὅταν ἐχαρακτήριζαν μίμηση ἢ παιχνίδι τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο, — καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τὴν Σωκρατικὴ σχολὴ καὶ ἐξηγοῦνται καὶ ὑποστηρίζονται καὶ ἀπὸ πολλὰ νεώτερους αἰσθητικὸς μὲ ἀδυστηρὴ ἐπιστημονικὴ συνείδηση, — καὶ ὅταν ἔβλεπαν μέσα

σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι μὴν ἀπὸ τὶς πρῶτες ψυχικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Φυσικά, δὲν πρόκειται νὰ κάνουμε σύνοψη τῶν αἰσθητικῶν θεωριῶν. Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ λογοτεχνία, καὶ γενικώτερα ἡ τέχνη, ὄχι μόνον ἀντέχει στὴν ἔρευνα ἀλλὰ καὶ προκαλεῖ τὴν ἔρευνα καὶ τῆς προσφέρει τὴν εὐκαιρία νὰ κἀνη σπουδαῖες κάποτε ἀποκαλύψεις στὸ χῶρο τοῦ ψυχικοῦ μας κόσμου, εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς πείσῃ ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία ἀποτελεῖ δύναμη πολὺ αἰσθητὴ καὶ πολὺ ἀξιόλογη, πού παίζει ρόλο, ἀποφασιστικὸ κάποτε ρόλο, στὴ διαμόρφωση τῶν βασικῶν αἰτημάτων κάθε ἐποχῆς. Σὲ μεγάλες μάλιστα ἐποχὲς ὅπως ἡ δική μας, — κι ἂς μὴ μᾶς μένη καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι βασιανίζομαστε ἀπὸ τὴν ἀγωνία καὶ τοὺς πόνους ἑνὸς τοκετοῦ πού θὰ δώσῃ μιὰ νέα ἀνθρωπότητα καὶ θὰ φέρῃ ἀλλοιώσεις πολὺ ριζικώτερες ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἤρθαν μὲ τὴν Ἀναγέννηση, — σὲ κρίσιμες, ἂν θέλετε, περιόδους σὰν τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο πού τὴν ζοῦμε τώρα δυὸ ἢ τρεῖς γενεές μέσα σὲ κρυφὴ ἢ καὶ σὲ φανερὴ σύγκρουση, ἢ ἀποστολὴ ἀλλὰ καὶ ἡ εὐθύνη τῆς λογοτεχνίας εἶναι ἀκόμα πιὸ μεγάλη καὶ ἡ προσδοκία ἀπὸ τὴν προσφορά της γίνεται αἴτημα ἐπιτακτικόν. Σὲ τελευταῖο καταμερισμὸ ὑποχρεώσεων καὶ εὐθυνῶν, ἡ λογοτεχνία ὑψώνεται σὲ ἀκραία μορφή παιδείας. Καὶ στὴν ὑψηλὴ αὐτὴ θέση τὴν καλεῖ, ὅπως καὶ ὅλες τὶς ἄλλες πνευματικὲς δυνάμεις, ἡ πρώτη καὶ δραματικὴ ἀνάγκη τῶν ἡμερῶν μας : ἡ ἀναζήτηση τρόπου συνεργασίας πνευματικοῦ καὶ μηχανικοῦ πολιτισμοῦ πού θὰ δώσῃ τὴν ἀπαραίτητη ἐξισορρόπηση καὶ τὴν εὐτυχία, κάποιαν ἔστω εὐτυχία, στὸ σημερινὸ ἄνθρωπο, ὅ,τι ἀκριβῶς τοῦ λείπει, παρ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ πού συσσωρεύονται στὶς καταναλωτικὲς κοινωνίες μας καὶ παρ' ὅλα τὰ κατορθώματα τῆς ἐπιστήμης. Στὴν ἀναζήτηση αὐτῆ, στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν τόσο ἀπαραίτητη συνεργασία πνευματικοῦ καὶ μηχανικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ πολιτεία καὶ ἡ παιδεία της δὲν θὰ μπορέσουν νὰ ἔχουν καλύτερο σύμμαχο ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, ἀπὸ τὴν Τέχνη, ἀπὸ τὸ παιχνίδι αὐτό, ὅπως τὴν θέλουν πολλοί, πού, ὡστόσο, ἔχει τόση δύναμη καὶ τόση ἐπίδραση. Ἔτσι φτάνουμε στὴν παιδευτικὴ ἀξία τῆς λογοτεχνίας. Ἀλλωστε μόνον αὐτὴ ἡ λογοτεχνία, ἡ λογοτεχνία πού ἐπιτελεῖ τὴν ὑψηλότερη διαπαιδαγώγηση, μόνον αὐτὴ μπορεῖ νὰ σταθῇ πλάι στὰ κρίσιμα γεγονότα τοῦ καιροῦ μας καὶ νὰ κερδίσῃ τὸ σεβασμό. Καὶ μόνον αὐτὴ ἡ λογοτεχνία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ πῆ ὅτι εἶναι ἀληθινὸ πνευματικὸ λειτούργημα. Ἀλλὰ καὶ κάτι περισσότερο : ὅτι εἶναι μιὰ πολύτιμη μαρτυρία, πού δὲν ξέρω ἂν ἔχουμε ἐκτιμῆσει σωστὰ τὴν ἀξία της.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε, γιὰτὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχουμε τὸν εὐρύτερο προορισμὸ τῆς λογοτεχνίας, ἕναν προορισμὸ πολὺ σπουδαιότερο ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ χαρὰ, πού κι αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπὸ τὶς μικρότερες ὑπηρεσίες στὸν ἄνθρωπο, καὶ πολὺ σημαντικώτερο, ἀφοῦ τὴν τοποθετεῖ πλάι στὴν ἐπιστήμη καὶ τῆς ἐξασφαλίζει ἰσοτιμία, ἂν ὄχι καὶ ὑπεροχή, ὅπως πιστεύουν καὶ ὑποστηρίζουν ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι αἰσθη-

τικοί. Ἡ λογοτεχνία, καὶ ἡ μεγάλη καὶ ἡ μικρή, καὶ ἡ πλούσια καὶ ἡ ἰσχνή, καὶ ἡ ἐθνική καὶ ἡ διεθνική, — καὶ θὰ δοῦμε τὶς διαφορὰς καὶ τὶς ὁμοιότητες, — ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἀκριβέστερη μαρτυρία, γίνεται καὶ ἡ πληρέστερη ἱστορία. Τοῦτο εἶναι λόγος βαρῦς. Μόλις ὅμως μελετήσουμε τὰ ἀξιόλογα λογοτεχνικά κείμενα κάθε ἐποχῆς, βλέπουμε ὅτι δὲν εἶναι μόνο βαρῦς ἀλλὰ καὶ δίκαιος ὁ λόγος. Πολλοὶ δίνουν, σὲ κάθε ἐποχή, τὴ μαρτυρία τους : ἀπὸ τὶς πνευματικὲς ὡς τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ὡς τὴ στατιστικὴ, ἀλλὰ δὲ νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ καμιὰν ἄλλη μαρτυρία ἐκεῖνη πὸν ἔρχεται δλοῖσια ἀπὸ τὴν καρδιά καὶ πὸν μερικοὶ πιστεύουν ὅτι εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλοι ἡ καθαρὴ ὁμολογία τῶν συνειδήσεων. Τὸ θέμα τῆς ἀληθινῆς μαρτυρίας, ἰδίως στὴν ταραγμένη ἐποχὴ μας πὸν ἡ ἀλήθεια κάνει σκληρότατον ἀγῶνα ἀνάμεσα στὴν προπαγάνδα καὶ τὴ βία κάθε μορφῆς, εἶναι μέρος τῆς μεγάλης διαμάχης τοῦ καιροῦ μας, εἶναι πρόβλημα ἠθικὸ καὶ ἰδεολογικὸ, πὸν μεγαλώνει τὴ σύγκρουση καὶ πολλαπλασιάζει τὴν ἀγωνία. Ποιὸν νὰ πιστέψουμε καὶ σὲ ποιὲς πληροφορίες νὰ βασιστοῦμε περισσότερο ; Ποῦ εἶναι ἡ ἀληθινὴ πραγματικότητα καὶ ποῦ μόνο ἡ ἀπατηλὴ τῆς ἐπιφάνεια ; Ἐπίσημα χεῖλη, χεῖλη ἡγετῶν κρατῶν καὶ λαῶν, τὴν ἀλλοιώνουν σύμφωνα μὲ τὴ σκοπιμότητα πὸν ὑπηρετοῦν. Ἔτσι, τὸ χρονικὸ τῆς ἐποχῆς δὲ μένει παρὰ ἡ λογοτεχνία νὰ τὸ δῖνη μὲ τὶς σελίδες τῆς, τὶς ἀδέσμευτες σελίδες τῆς, πὸν εἶναι ὅλη ἡ ἀλήθεια, ἀφοῦ κλείνουν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὴν ἐξομολόγησι ἑνὸς ἀτόμου γιὰ λογαριασμὸ χιλιάδων, κάποτε καὶ ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, καὶ προβάλλει ἀκόμη ἡ λογοτεχνία μιὰ παρρησία, πὸν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει ὅποιονδήποτε κριτὴ, ἀκόμα καὶ τὸν ὑπέρτατο Κριτὴ. Τοῦτο καὶ μόνο τὸ στοιχεῖο τῆς μαρτυρίας ἀν σωστὰ τὸ ἐκτιμήσουμε, τὸν ἐξομολογητικὸ χαρακτῆρα τῆς λογοτεχνικῆς μαρτυρίας ἀν συλλάβουμε, θὰ προχωρήσουμε ἐκεῖ πὸν πρόκειται, γιὰ νὰ δοῦμε καθαρότερα τὶς ὑπηρεσίες πὸν ὀφείλει καὶ ἔχει τὸν τρόπο νὰ προσφέρει ὁ ποιητὴς καὶ ὁ πεζογράφος, ὁ λογοτέχνης πὸν ἔχει τάλαντο ἀλλὰ καὶ συνείδηση τῆς εὐθύνης του. Ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας, ὁ κ. I. N. Θεοδωρακόπουλος, ὅταν πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες ἐπρολόγισε ἀπὸ τὸ βῆμα τοῦτο τὴν ὁμιλία τοῦ κ. Νόβα γιὰ τὸν Ἀνδρέα Κάλβο, συνόφισε τὴν ἐμπειρία του ἀπὸ τὴ γνωριμία του μὲ τὰ λογοτεχνικά κείμενα, ἀρχαῖα καὶ νεώτερα, σὲ μιὰ φράση. Εἶπε : «Οἱ ποιηταὶ γράφουν τὴν ἱστορία τῶν ἐθνῶν». Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἐξαντλήσει τὸ θέμα ἐπίσης μέσα σὲ λίγες λέξεις καὶ μὲ μιὰ σύγκριση πὸν δὲν πιστεύω νὰ τὴν ἀποτολμοῦσε ἕνας νεώτερος : «Φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἱστορίας ἐστίν»¹ ὑποστήριξε. Καὶ ἀπὸ τὴ σαφήνεια τῶν λόγων του καὶ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τους ἀπὸ κλασσικοὺς φιλολόγους δὲ μένει ἀμφιβολία. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κοῖντιλιανός, ὁ ἐπιφανέστερος ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ρήτο-

1. Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», IX, 3.

ρες, ἐπίστευε ὅτι («ἡ ἱστορία ἔχει πολλὰς συγγένειες μὲ τὴν ποίησιν καὶ κατὰ ἕναν τρόπο εἶναι ποίημα πεζόν»). Καὶ δὲν εἶναι λιγώτερο πειστικὸς ὁ Βάκων, ὅταν γράφῃ ὅτι («ἡ ποίησιν ξεσηκώνει τὴν ψυχὴν καὶ τὴν πηγαίνει στὰ ὑψηλά, προσαρμόζοντας τὰ ὁμοιώματα τῶν πραγμάτων στοὺς πόθους τῆς ψυχῆς, ὅχι ὑποτάσσοντας τὴν ψυχὴν στὰ πράγματα, ὅπως κάνει ἡ σκέψις καὶ ἡ ἱστορία»). Ἡ ποίησιν, λοιπόν, δηλαδὴ ὁλόκληρη ἢ λογοτεχνία,—γιατὶ στὸ ὑπόβαθρον καὶ τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας καὶ τοῦ θεάτρου καὶ κάθε ἄλλης μορφῆς ἐντεχνου λόγου ἢ ποίησιν εἶναι ἡ δημιουργικὴ δύναμις,— ἢ ποίησιν, ἢ λογοτεχνία σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῆς, κερδίζει ἕνα προβάδισμα, πὺν δὲ βλέπω πῶς μποροῦν νὰ τὸ ἀμφισβητήσουν οἱ αἰῶνες πὺν ἀκολούθησαν. Ὁ ἱστορικὸς δίνει τὰ γεγονότα. Κι ἂν δὲν εἶναι μόνον ἱστοριοδίφης ἀλλὰ καὶ δημιουργὸς στὴν ἐπιστήμη του, προχωρεῖ σὲ κρίσεις, σὲ συγκρίσεις, σὲ συμπεράσματα. Ὁ λογοτέχνης ἐργάζεται διαφορητικά: Προβάλλει τὸν ψυχικὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων πὺν ἔδωσαν τὰ γεγονότα, πὺν τὰ διαμόρφωσαν μὲ τὸ μόχθον καὶ μὲ τὸ αἷμα τους καὶ τὰ ἔκαμαν ἱστορία. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ δυὸ αὐτὰ πνευματικὰ λειτουργήματα χωρίζονται ἀπὸ μιὰ βασικὴ διαφορὰ: ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον πὺν ὑπάρχει, ἀφθονο μάλιστα, στὴ λογοτεχνία, καὶ πὺν πρέπει νὰ λείπῃ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Καὶ ἐνῶ στὴν ἱστορία τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον εἶναι ἀμάρτημα, στὴ λογοτεχνία γίνεται ἀρετὴ ἀνεκτίμητη. Εἶναι αὐτὸ τὸ τόσο ἀμφισβητούμενον ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον, εἶναι ὁ παλμὸς τῆς ζωῆς πὺν μᾶς φέρνει πολὺ κοντὰ στὸ γεγονὸς πὺν ἀφηγεῖται ὁ λογοτέχνης, πὺν μᾶς ὁδηγεῖ τόσο κοντὰ ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ τὸ καταλάβουμε καλύτερα, νὰ τὸ δοῦμε σὰν ζωντανὴν πραγματικότητα καὶ ὅχι σὰν μουσειακὸν ἀντικείμενον, νὰ τὸ αἰσθῶμε. Καὶ ἔχει τόση ὑπεροχὴ ἢ ζεστὴ αἰσθησιν ἀπὸ τὴν ξερὴν, ἔστω καὶ σοφὴν, κρίσιν, ὅσο διαφέρει ἢ γνωριμία μ' ἕνα τοπίον σὲ ὠραία, σὲ ἄρτια λογοτεχνικὴν σελίδα, ἀπὸ τὴν συγκίνησίν μας μπροστὰ στὸ ἴδιον τὸ τοπίον. Γίνομαι αὐτὴ τὴν στιγμὴν ἀπολογητὴς ἐνὸς πνευματικοῦ λειτουργήματος καὶ κυρίως ἐρμηνευτὴς μιᾶς μαρτυρίας, πὺν νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσω περισσύτερον τὴν ἀξία τῆς, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἀποκορύψω τὰ ἀδύνατα σημεῖα αὐτῆς τῆς μαρτυρίας, ἐκεῖνον προπάντων πὺν πολὺν σχολιάζον ὅσοι δέχονται τὴν λογοτεχνίαν παιχνίδι μόνον, ἀνώτατον ἔστω βαθμοῦ καὶ μὲ μοναδικὴν ποιότητα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ λογοτέχνης ἔχει μιᾶν ἀτομικὴν ὄρασιν πὺν δὲν ἀποκλείεται νὰ ὁδηγῇ καὶ σὲ παρεξηγήσεις, σὲ λάθη, σὲ ἀλλοιώσεις τῶν γεγονότων. Ἀλλὰ στὴν λογοτεχνία δὲν εἶναι μιᾶ ἢ ὄρασις καὶ μιᾶ ἢ ἀλήθεια. Κάθε μεγάλη ἢ τοῦλάχιστον κάθε ἀξιόλογη λογοτεχνία τὴν ἀποτελοῦν πολλὰς φωνὰς πὺν συμφωνοῦν ἢ διαφοροῦν, πὺν μάχονται μεταξύ τους, ἀλλ' ἀπ' αὐτὴ τὴν μάχην ἀπομένει πάντα μιᾶ ἀλήθεια, κι αὐτὴ εἶναι ἴσως σχετικὴ ἀλήθεια, εἶναι ὥστόσο ἐκεῖνη πὺν βρίσκεται πλησιέστερα στὰ πράγματα, στὸν πυρῆνα τῶν γεγονότων. Ὁ Ἀντρέ Μωρουά, μελετητὴς προσεχτικὸς καὶ προσιτὸς στὸ μεγάλο πλῆθος τῶν μορφωμένων, μελετητὴς τῶν γεγονότων

πὸ συγκροτοῦν τὸν κόσμον ἐνὸς ἀτόμου ἢ τὴν ἱστορία μιᾶς ἐποχῆς, δὲν ἐδίστασε νὰ πῆ, μὲ τὸν πιὸ κατηγορηματικὸ τρόπο, ὅτι «δὲν γνωρίζουμε τὴν πραγματικότητα παρὰ ἀπὸ τὴν τέχνην». Ἄλλὰ, — γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴν ἀντιπαράθεση τῆς λογοτεχνίας στὴν ἱστορία, — ἂν ἔχη ἀτομικὴ, ὑποκειμενικὴ, ἂν θέλετε, ὄραση ἢ λογοτεχνία, ἔχει καὶ ἡ ἱστορία ἀτομικὴ κρίση, ὅσο κι ἂν φαίνεται ὅτι ἀποκλείεται ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς τῶ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς σήμερον ἀνασκευάζονται ἀπὸ τὴν ἔρευνα πολλὰ καὶ σημαντικὰ κεφάλαια τῆς Ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀχρηστεύεται τὸ ὕλικό τους. Γίνεται τὸ ὕλικό τοῦτο ἢ ἀφετηρία γιὰ μιὰ πιὸ ἐπίμονη ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Καὶ πρέπει ποτὲ νὰ μὴν ξεχνᾶμε ὅτι γιὰ τὸ μεγάλο γεγονός τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας τὴν ἀλήθεια τὴν εἶπε καὶ τὴν ἔκαμε συνταρακτικὰ αἰσθητὴ περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλη φωνὴ ἢ μαρτυρία τῆς λογοτεχνίας μὲ τὸ στόμα τοῦ Αἰσχύλου, πὸν στέλνει Πέρση ἀγγελιοφόρον νὰ διηγηθῆ στὴν Ἄτοσσα τὴ μεγάλη συμφορὰ. Ἐδῶ παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σταθῶ λίγο, γιὰ τὸ πειστικώτερον ἀπὸ τὰ ἀποδεικτικὰ μου στοιχεῖα. Θὰ κάμω μιὰν ἀντιπαράθεση κειμένων πὸν θέμα ἔχον τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας, καὶ δὲν θὰ χρειαστοῦν, νομίζω, σχόλια. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι σελίδες δύο μεγάλων τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν χρόνων, τοῦ πρώτου τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν ποιητῶν καὶ τοῦ πατέρα τῆς Ἱστορίας, τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Ἡρόδοτου. Ἀκοῦστε πῶς δίνουν, πῶς περιγράφουν τὸ κοσμοϊστορικὸ γεγονός. Διηγῆται στὴν Ἄτοσσα, τὴ μητέρα τοῦ Ξέρξη, ὁ Πέρσης ἀγγελιοφόρος στοὺς «Πέρσες» τοῦ Αἰσχύλου, — χρησιμοποιοῦ τὴν μετάφραση τοῦ Γρυπάρη :

«Ὅταν ὁμως μὲ τᾶσπρα τᾶτια τῆς ἡ μέρα
 φωτοπλημμύριστη ἄπλωσε σ' ὅλο τὸν κόσμο,
 μιὰ πρώτ' ἀκούστηκε ἀπ' τὸ μέρος τῶν Ἑλλήνων
 βοὴν τραγουδιστὰ μὲ ἦχο φαιδρὸ νὰ βγαίνει
 καὶ δυνατ' ἀντιβοῦζαν μαζί κ' οἱ βράχοι
 τοῦ νησιοῦ γύρω, ἐνῶ τρομάρα τοὺς βαρβάρους
 ἔπιασεν ὄλους, πὸν ἔβλεπαν πὸς γελαστήκαν.
 γιὰ τὸ δὲν ἦταν γιὰ φευγὸ πὸν ἔφαλλαν τότε
 σεμνὸν παιάνα οἱ Ἕλληνες, μὰ σὰν νὰ ὤρμούσαν
 μ' ὀλόφυχη καρδιὰ στὴ μάχη, ἐνῶ ὄλη ὡς πέρα
 τὴ γραμμὴ τῶν τῆς σάλπιγγας φλόγιζε ὁ ἦχος·
 κι ἀμέσως τὰ πλαταγιστὰ μὲ μιᾶς κουπιὰ τους
 χτυποῦνε μὲ τὸ πρόσταγμα τὴν βαθειὰν ἄρμη
 καὶ δὲν ἀργοῦνε νὰ φανοῦν ὄλοι μπροστὰ μας.

Τὸ δεξιὸν πρῶτον, σὲ γραμμῇ, κέρας ἐρχόνταν
 μὲν ὅλην τὴν τάξιν, καὶ ἔπειτα καὶ ὁ ἄλλος ὁ στόλος
 ἀπὸ πίσω ἀκλουθῶν· καὶ τότε ἦσαν ἡ ἀκούσης
 φωνὴ μεγάλη ἀπὸ κοντὰ : « Ἐμπρός, τῶν Ἑλλήνων
 γενναῖα παιδιά ! νὰ ἐλευθερώσετε πατρίδα,
 τέκνα, γυναῖκες καὶ τῶν πατρικῶν θεῶν σας
 νὰ ἐλευτερώσετε τὰ ἱερὰ καὶ τῶν προγόνων
 τοὺς τάφους· τώρα γιὰ ὅλα νὰ ποὺ πολεμᾶτε».

Διηγεῖται καὶ ὁ Ἡρόδοτος ὅτι ὁ Ξέρξης ἔστειλε ἀγγελιοφόρον εἰς τὴν Περσίαν γιὰ
 νὰ ἀναγγεῖλῃ τὴν συμφορὰν. Ἡ πρώτη εἶδησις εἶναι ὅτι τάχα ἐνίκησε ὁ Ξέρξης τοὺς
 Ἀθηναίους ἐν τῇ Σαλαμῖνι. Ἔτσι διαδόθηκε εἰς τὴν Σοῦσαν. Τότε οἱ Πέρσες ἔστρωσαν
 τοὺς δρόμους τῆς πρωτεύουσας τῆς Περσίας μὲν μυρσίνας, ἔκαιραν θυμιάματα, ἔκα-
 ναν θυσίας καὶ ἐπανηγύριζαν.

Περιγράφει ὁ Αἰσχύλος :

« Τώρα πέρα γιὰ πέρα θρηγεῖ
 τῆς Ἀσίας ἢ χώρα πὺν ἀδειάζει,
 Τοὺς ὠδήγησ' ὁ Ξέρξης, ἄλλοι !
 Τοὺς ἐχάλασ' ὁ Ξέρξης, ἄλλοι.

Τοὺς πεζοὺς μας καὶ ναῦτες μαζί
 σὰν κοπάδι πουλιῶν μαυροπτέρουγο
 τὰ καράβια ὠδηγήσανε, ἄλλοι !
 Τὰ καράβια ἐχαλάσανε ἄλλοι ! »

Ἱστορεῖ καὶ ὁ Ἡρόδοτος :

« Ἡ δεύτερη ὅμως εἶδησις, πὺν ἦρθε ἀργότερα, τοὺς συγκλόνισε κυριολεκτικὰ,
 τόσο πὺν ἔσχιζαν ὅλοι τὰ φορέματά τους καὶ παραδόθησαν σὲ ἀκράτητους θρήνους
 καὶ ὄδυρους» (H', 99).

Ἀλλὰ μήπως τὸ ἄλλο σκέλος τοῦ ἀρχαίου θεατρικοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἢ σάτιρα
 τοῦ Ἀριστοφάνη, εἶναι λιγώτερον σημαντικὴ μαρτυρία ; Οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι
 ὑπογραμμίζουν πόσο πολύτιμες εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἰδιωτικὴν, τὴν καθημε-
 ρινὴν ζωὴν τῶν Ἀθηναίων πὺν δύνουν οἱ κωμωδίες του καὶ πολλὰ συμπεράσματά τους
 τὰ θεμελιώνουν εἰς τὸ θαυμάσιον παιχίδι τῆς ἐλευθεροστομίας του.

Φυσικὰ, δὲν ξεχνῶ ὅτι πολλὰς εἶναι οἱ φωναὶ καὶ εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἱστορίας,
 — καὶ ἢ πολυφωνία καὶ ἢ σύγχυσις γίνεται μεγάλος κίνδυνος, ἰδίως εἰς τὰς σελίδας τῶν
 συγγραφέων ἀπομνημονευμάτων ὅπου ὑψώνονται οἱ ἀτομικὰς πράξεις ἢ ἐξαίρονται

οί πρόγονοι καὶ παραμερίζονται, περνοῦν στή σκιά οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ καὶ ἥρωες τῆς ἴδιας ἐποχῆς, — εἶναι, λοιπόν, καὶ στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης, στὸ χῶρο τῆς Ἱστορίας, πολλὲς οἱ φωνές, καὶ ἀπ' αὐτὲς μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ σύνθεση ποὺ θὰ δίνει τὴν περισσό-
 τερη, ὄχι ὅλη, τὴν περισσότερη ἔστω ἀλήθεια. Πληρέστερη ὅμως τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἀξία τῆς μαρτυρίας τὴν ἔχουμε μὲ τὸ χρονικὸ ποὺ ἔρχεται ὁλόϊσια ἀπὸ τὴ ζεστή
 πραγματικότητα, τὴν ἔχουμε στὴν ἄλλη ἐκείνη σύνθεση, ποὺ καὶ αὐτὴ γίνεται μὲ πολ-
 λές φωνές, μὲ τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα κάθε ἐποχῆς, ἀλλὰ κάποτε καὶ μ' ἓνα μόνο
 λογοτεχνικὸ κείμενο, ποὺ μὲ τὴν καθολικότητά του καὶ μὲ τὴν ὑπεροχή του συνοψί-
 ζει ὅλα τ' ἄλλα. Κι ἀπὸ τὴν ἀποστολή αὐτή, — γιατί ἡ προσφορὰ μαρτυρίας δὲν
 εἶναι τυχαῖο γεγονός ἀλλὰ συνειδητὴ καὶ ὀργανωμένη ὑπηρεσία, — δὲν ἀπομακρύν-
 θηκε ποτὲ ἡ λογοτεχνία. Τὴ μαρτυρία τῆς τὴν ἔδωσε σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες καὶ σὲ
 ὅλους τοὺς τόπους. Καὶ βέβαια ἡ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι πιὸ ὁρατὴ στὰ ἔργα ποὺ ἀνα-
 φέρονται σὲ μεγάλα γεγονότα, σὲ πολέμους, σὲ κρίσιμες περιόδους γιὰ ἓνα λαό,
 — πρότυπα τοῦ εἶδους ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τὴν («Ἰλιάδα»), στοὺς νεώτερους
 χρόνους τὸν («Πόλεμο καὶ Εἰρήνη») τοῦ Τολστόϊ, γιὰ τὰ δικὰ μας χρόνια τῆς σκλα-
 βιᾶς τὰ δημοτικὰ τραγούδια, — ἀλλὰ δὲν εἶναι λιγώτερο σημαντικὴ ἡ μαρτυρία τῆς
 λογοτεχνίας καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν λαῶν, γιὰ ὅ,τι εἶναι ἡ χαρὰ ἢ ἡ λύπη,
 ἡ ἐλπίδα ἢ ὁ πόνος καὶ τοῦ συνόλου καὶ τοῦ ἀτόμου, γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ φαίνονται
 μικρότερα μὰ ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία στὴ διάρθρωση μιᾶς κοινωνίας καὶ στὴ
 διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ἐνα σημαντικὸ μέρος τῆς σημερινῆς ρωσικῆς λογο-
 τεχνίας παρουσιάζει αὐτὸ τὸ καθημερινὸ γεγονός, δηλαδή μᾶς δίνει πληροφορίες
 γιὰ τὴ ζωὴ στὴ σοβιετικὴ κοινωνία, ποὺ ἀπὸ καμιὰν ἄλλη πηγὴ δὲν μπορούμε νὰ τίς
 ἔχουμε. Ἀφήνω ποὺ τίς ἀκριβέστερες εἰδήσεις, ἐκεῖνες ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ποιά
 εἶναι ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου σὲ μιὰ χώρα, πάλι ἀπὸ λογοτεχνικὲς σελίδες τίς ἔχουμε.
 Τὸ «Σπίτι τῶν νεκρῶν» τοῦ Ντοστογιέφσκι μᾶς πηγαίνει στὰ στρατόπεδα συγκεν-
 τρώσεως τῆς τσαρικῆς Ρωσίας. Στὸ σκοτεινὸ ἀφήγημα τοῦ Σολτζενίτσιν «Μιὰ
 Μέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Ἰβάν Ντενίσοβιτς» ἔχουμε τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως
 τῆς σημερινῆς Ρωσίας. Τὸ 1862 δημοσιεύθηκε τὸ «Σπίτι τῶν νεκρῶν», τὸ 1962 τὸ
 ἔργο τοῦ Σολτζενίτσιν. Κι ὁ Μιχαῆλο Μιχαήλωφ, ὁ Γιουγκοσλάβος θεωρητικὸς ποὺ
 ἐγνώρισε ἀπὸ κοντὰ τὴ σημερινὴ ρωσικὴ πραγματικότητα ἀλλὰ καὶ σκληρὰ τιμω-
 ρήθηκε γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς γνώμης του, μᾶς βεβαιώνει ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ
 λογοτεχνικὰ κείμενα δίνουν «μιὰ βαθύτερη εἰκόνα τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς των ἀπ'
 ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ μᾶς δώσουν ὅποιεσδήποτε στατιστικὲς ἢ κοινωνικο-οἰκονομικὲς
 ἀναλύσεις». Καὶ προσθέτει ὁ Μιχαήλωφ : «Τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἔργα δύο μεγάλων
 συγγραφέων (σήμερα μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Σολτζενίτσιν βρίσκεται στὴν κατη-
 γορία αὐτῆ) μᾶς ἐπιτρέπει, ἐξετάζοντας τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα τῶν δύο βι-

βλίων, νὰ καθορίσουμε τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορὰς ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους, — τὸν κόσμον τοῦ δέκατου ἑνατου καὶ τὸν κόσμον τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα». Ἄλλὰ μήπως ὀλόκληρη ἡ πολεμικὴ ἢ, ἀκριβέστερα, ἡ ἀντιπολεμικὴ λογοτεχνία πὸν ἄρχισε ἀπάνω στὸν πρῶτο μεγάλο πόλεμον καὶ φούντωσε ἀμέσως ἔπειτ' ἀπ' αὐτόν (τὰ βιβλία τοῦ Ρεμόν, τοῦ Ντορζελές, τοῦ Μπαρμπύς, τοῦ Λάτσκο, τοῦ Μυριβήλη, τοῦ Βενέζη), δὲν εἶναι φωνῆς καὶ παραινέσεις τῆς λογοτεχνίας στὸν ἀμετανόητο ἄνθρωπον, δὲν εἶναι χρονικὰ μὲ πολύτιμες μαρτυρίες ;

Τὴν ἀποδεικτικὴ μας προσπάθεια θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν προχωρήσουμε ὡς τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα πὸν προσπάθησαν νὰ δώσουν, σὲ παγκόσμια κλίμακα, τὸν ἄνθρωπον ἔπειτ' ἀπὸ τὸν δεῦτερον μεγάλο πόλεμον καὶ ὡς τὶς ἡμέρες μας. Κι ἂν δὲν ἤμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ κρατήσουμε τὸ χρόνο πὸν μᾶς ἀπομένει γιὰ ν' ἀποδείξουμε καὶ νὰ πείσουμε, ἐλπίζω, πῶς καὶ ὡς ποιὸ σημεῖο εἶναι μαρτυρία καὶ ἡ δική μας λογοτεχνία καὶ πῶς γίνεται πρῶτα ἐθνικὴ καὶ ἔπειτα διεθνικὴ, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι μαρτυρίας γνωρίσματα ἔχουν καὶ τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα τῶν τελευταίων ἑκοσι-τριάντα χρόνων, ὅσο κι ἂν πολλὰ εἶναι ἀπαράδεκτα μὲ τὶς ποικίλες, καὶ ὄχι πάντοτε ἀπαραίτητες, ἀνταρσίες τους, μὲ τὴ διάλυση τῆς μορφῆς, πὸν ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη δύναμη σὲ κάθε λογοτεχνικὴ σελίδα, καὶ μὲ τὴν ἄρνηση κάθε παραδοσιακοῦ στοιχείου, ὅσοδήποτε χρησίμου καὶ καθιερωμένου ἀπὸ τὸ χρόνο. Περιορίζομαι, λοιπόν, σ' ἓνα εἶδος λόγου, στὸ θέατρο, ὅπου ἡ ἀνταρσία καὶ ἡ διάσπαση τῆς μορφῆς εἶναι πῶς αἰσθητὲς καὶ προκαλοῦν τὴν ἀπορία, συχνὰ καὶ τὸν ἀμείλικτον ἔλεγχον. Εἶναι γεγονός ὅτι τὸ θέατρο ἄρχισε ἓνα ἐπικίνδυνον πείραμα λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν δεῦτερον μεγάλο πόλεμον καὶ τὸ συνεχίζει. Ἄλλὰ μήπως καὶ ὀλόκληρη ἡ ἐποχὴ μας, ὅλος ὁ μεταπολεμικὸς κόσμος σὲ πειράματα δὲν ξοδεύεται καὶ σὲ σκληρὰς δοκιμασίες δὲ βάζει ὅλες του τὶς ἀξίες, προπάντων τὶς πνευματικὰς, τὶς ἠθικὰς, τὶς αἰσθητικὰς ; Πῶς, λοιπόν, θὰ ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴ δοκιμασία καὶ ἀπὸ τὸ πείραμα τὸ θέατρο, τὸ εἶδος τῆς τέχνης πὸν ἐκφράζει πιστότερα κάθε ἐποχὴ καὶ κάθε κοινωνία ; Θὰ μοῦ πῆτε : τὸ σημερινὸ θέατρο, ἐκεῖνο πὸν ὀνομάζεται τολμηρὴ πρωτοπορία, ἔχει ρίξει ὅλες τὶς γέφυρας πὸν τὸ ἔφεραν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ κοινόν. Σύμφωνα. Ἄλλὰ ἡ ἐπαφὴ δὲν εἶναι ἀδύνατη, ὅταν τὸ κοινόν, κατάλληλα προετοιμασμένο, κἀν καὶ αὐτὸ μερικὰ βήματα πρὸς τὸ νέον θέατρο. Βέβαια, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ θεατρικὰ ἔργα τῆς τελευταίας ὥρας θὰ μείνουν ἀκραῖες προσπάθειες πὸν δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ κερδίσουν τὸ θεατὴν, εἴτε γιὰτὶ οἱ συγγραφεῖς τους εἶναι ἄπειροι, εἴτε γιὰτὶ δὲν ἔχουν ἀκούσει καὶ αὐτοὶ καὶ δὲν μποροῦν νὰ μεταφέρουν τὴ φωνὴ τῆς ἐποχῆς μας, ἀλλὰ μόνον ἐπιδιώκουν νὰ μᾶς ξαφριάσουν. Καί, φυσικὰ, δὲ θὰ γίνω ἀπολογητὴς αὐτῶν τῶν ἔργων. Ἄλλὰ δὲν μπορῶ παρὰ νὰ παραδεχτῶ ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἀξιόλογες ἀνανεωτικὰς προσπάθειες. Κι αὐτὲς πρέπει καὶ νὰ τὶς προσέχουμε καὶ νὰ τὶς ἐνισχύουμε. Εἶναι λίγες,

είναι σπάνιες. Μὰ πότε, σὲ ποιὰν ἐποχὴν καὶ σὲ ποιὰ χῶρα, τὸ ἐκλεκτὸ ἦταν ἄφθονο ;

Σὲ ἄλλα, σὲ ξένα ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα παλαιότατη συνήθεια εἶναι ὁ εἰσιτήριοις λόγος τῶν νέων μελῶν νὰ ἀναφέρεται στὸ μόχθο καὶ στὴν προσφορὰ ἐκείνων πού προηγήθηκαν στὴν ἀκαδημαϊκὴ ἔδρα ἢ στὴν εἰδικότητα τοῦ ὀμιλητῆ. Ἐπιπλέον ἡ συνήθεια γίνεται ἔτσι μνημόσυνο ἐνὸς ἢ περισσοτέρων προσώπων, ἐνῶ ἐπιθυμία μας εἶναι νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ γενικώτερη ἔρευνα, ἀνταποκρινόμενη στὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς μας, καί, μὲ βάση τὰ κείμενα ὄλων τῶν ἄξιων λογοτεχνῶν μας, νὰ δείξουμε πόσο καὶ ἡ δική μας λογοτεχνία ἦταν, σὲ πολλές σελίδες τῆς, μαρτυρία, δηλαδή πότε καὶ πῶς ζήτησε νὰ φτάσῃ στὸν εὐρύτερο προσορισμὸ τῆς. Ἐπιθυμοῦμε οἱ ἀνιχνεύσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μας νὰ βασίζονται στὸ σύνολο τῆς λογοτεχνικῆς μας παραγωγῆς.

Ἡ ἀναδρομὴ στοὺς πατέρες τοῦ ποιητικοῦ μας λόγου, στὸν Σολωμὸ καὶ στὸν Κάλβο, θὰ ἐπρόβαλε τὴ λογοτεχνία μας μέσα στὴ μάχη τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐλευθερία τους καὶ θὰ καθόριζε ὅσα γνωρίσματα μαρτυρίας καὶ χρονικοῦ ἔχει. Καὶ ἡ ἀποδεικτικὴ προσπάθεια θὰ ἦταν εὐκόλλη. Χρησιμώτερη, νομίζω, εἶναι ἡ ἔρευνα, πὸν ἀρχίζει ἀπὸ τὰ λίγο μεταγενέστερα κείμενα πὸν ἔχουν κι αὐτὰ καθαρὰ τὰ γνωρίσματα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου καὶ γίνονται εἰκόνες, μεγάλες ἢ περιορισμένες, τῆς νέας ζωῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς ἐλεύθερης κοινωνίας των. Καὶ τὰ κείμενα αὐτὰ καὶ πολλὰ εἶναι καὶ γιὰ πολλὰ μᾶς πληροφοροῦν. Ἀπαραίτητο εἶναι νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ νέα λογοτεχνία μας, ἀμέσως ἔπειτ' ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ ὡς τὸ 1900 καὶ λίγο ἀργότερα, ἐθήτευσε πολὺ στὴν ἠθογραφία, πὸν ἀναμφισβήτητο ἐπίσης εἶναι ὅτι κάνει κι αὐτὴ τὴν προσφορὰ τῆς μὲ τὴν πρώτη μύηση στὴν τέχνη καὶ μὲ τὴν πρώτη προβολὴ τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ ἡ στενὴ ἠθογραφία μένει ἔντονα χρωματισμένη ἐπιφάνεια καὶ δὲ δίνει τὸ βαθύτερο περιεχόμενο τῶν γεγονότων καὶ τὴν ἀληθινὴ οὐσία τῆς ζωῆς. Καὶ χρειάστηκε νὰ γίνῃ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ πνευματικοῦ μας βίου καὶ στροφὴ ἀποφασιστικὴ πρὸς τὶς ἐθνικὲς ρίζες, γιὰ ν' ἀπομακρυνθῇ καὶ ἡ λογοτεχνία μας ἀπὸ τὴν ἠθογραφία καὶ νὰ δώσῃ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα μὲ τὸ ἀληθινὸ τῆς σχῆμα. Ἄν ἐπιμείνουμε μάλιστα περισσότερο στὴν πεζογραφία μας, συχνὰ θὰ τὴν δοῦμε νὰ γίνεται μαρτυρία τῆς ἐποχῆς τῆς, μιᾶς ἐποχῆς πὸν ἀρχίζει μὲ τὴ βασιλεία τοῦ Ὀθωνοῦ καὶ φτάνει ὡς τὸν πόλεμο τοῦ 1940 - 41. Ὁ «Θάνατος Βλέκας» τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ ἔχει, σὲ πολλές σελίδες του, ἔντονο τὸ ἠθογραφικὸ χροῶμα, ὅμως στὴ βάση του εἶναι χρονικὸ τῶν Ὀθωνικῶν χρόνων. Ἀλλὰ μήπως ὁ Παπαδιαμάντης δὲ γράφει χρονικὸ μὲ τοὺς «Χαλασοχώρηδες», διήγημα πολυσέλιδο, καὶ δὲν μᾶς πληροφορεῖ ποιὰ ἦταν ἡ πολιτικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1880, τοῦ 1890, τοῦ 1900 ; Εἶναι πειρασμὸς μεγάλος αὐτοὶ οἱ «Χαλασοχώρηδες», ἀλλὰ δὲν ἔχου τὸ χρόνο γιὰ νὰ σᾶς διαβάσω ἔστω καὶ μιὰ σελίδα τους. Ὑπερβολὴ μπορεῖ νὰ ὑπάρ-

χη σ' αυτό τὸ κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὄχι ὁμως καὶ διάθεση διασυρμοῦ. Ἐναμνήσεις ἀπὸ τῆ μικρῆ πατρίδα εἶναι οἱ «Χαλασοχώρηδες», ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸ νησί του, ἀπὸ τῆ Σκιάθου του, μὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ μικρῆ πατρίδα, πὸν δίνει καὶ τῆ γνησιώτερη ἔννοια τῆς πατρίδας στὴ γενικότητά της, ἐπικρατεῖ σ' ἓνα μεγάλο μέρος τῆς λογοτεχνίας μας (καὶ περισσότερο τῆς πεζογραφίας μας) καὶ τὴν κάνει μαρτυρία αὐθεντική, ἔτσι τὴν κάνει καὶ λογοτεχνία ἐθνική, δηλαδὴ πιστὴ ἀπεικόνιση ἑνὸς χώρου κι ἑνὸς λαοῦ. Σὲ ὅλες τὶς χαρακτηριστικὲς λογοτεχνικὲς σελίδες μας, σ' αὐτὲς πὸν νίκησαν τὸ χρόνο, βλέπουμε τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας. Τὴν βλέπουμε μάλιστα σὲ χῶρο καὶ σὲ χρόνο, πὸν δὲν περιορίζουν τὴν ἀπεραντοσύνη της μὰ καὶ δὲν τὴν ἀφήνουν χωρὶς χρῶμα καὶ χωρὶς σχῆμα. Ἡ ἀγάπη, λ.χ., γιὰ τὴ γῆ, συναισθηματικὴ κατάσταση ἀλλὰ καὶ ἀνάγκη πανόραχαια, δὲ λείπει ἀπὸ καμιὰ μεγάλη λογοτεχνικὴ σελίδα, κι ἄς μὴν ὑπάρχη κάποτε αὐτὸ πὸν σνηθίσαμε νὰ λέμε γῆ, ἄς μὴν ὑπάρχη τὸ χωράφι καὶ τὸ ἀλέτρι, ἄς μὴν ὑπάρχη ἢ ἐλιά καὶ τὸ ἀμπέλι. Ἡ γῆ, πὸν εἶναι κι ἓνας στενὸς δρομάκος ἢ καὶ κάτι λιγώτερο, ἓνας μικρὸς τάφος, ἔχει σχῆμα καὶ βάρος σὲ ὅλες τὶς λογοτεχνικὲς καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Καὶ εἶναι ἢ πατρίδα στὴ στερεώτερη μορφή της. Εἶναι ἴσως ἢ στενὴ ἔννοια τῆς πατρίδας. Μὰ δὲν ξέρω ἔννοια, ἀπρόσβλητη στὴν πρώτη μορφή της, στενὴ μὰ ἀναμφισβήτητη στὴ γένεσή της, πὸν νὰ μὴ μπορῆ νὰ ἀναπτυχθῆ καὶ νὰ γίνῃ κόσμος ὁλόκληρος. Ἐνας μικρὸς χῶρος ἢ ἀρχικὴ ἔννοια τῆς πατρίδας. Ὅμως ὁ χῶρος αὐτός, μόλις περάσῃ στὴ λογοτεχνία, πολλαπλασιάζεται καὶ γίνεται ἢ γῆ ὅλη. Αὐτὸ λένε οἱ Ἱστορίες ὄλων τῶν λογοτεχνιῶν, αὐτὸ λέει καὶ ἢ σημερινὴ μεγάλη ἀναταραχὴ: Τέχνη πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἶναι ἢ πατρίδα, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ μικρὸ κομμάτι γῆς πὸν τὸν κρατᾷ ὄρθιο ἢ θὰ τὸν κρατήσῃ ὀριζόντιο. Ἐνας μεγάλος πίνακας ἀπὸ πατρίδες ἢ λογοτεχνία καὶ ἢ τέχνη, κ' ἔπειτα ὅλα τ' ἄλλα. Ἐπειτα οἱ ὁμοιότητες καὶ οἱ διαφορές, ἔπειτα τὰ ποικίλα σχήματα καὶ χρώματα, ἔπειτα ἀπὸ τὸν «χῶρο» τῆς πατρίδας πὸν τὸν βρίσκει ἔτοιμον ὁ ἄνθρωπος ἀλλὰ καὶ τὸν διαμορφώνει, ἔπειτα ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸν πὸν μένει ἀπαραβίαστος ὅσο καὶ μιὰ συνείδηση, πὸν ἀπλώνεται καὶ δένεται μὲ τὴ φύση σὲ μιὰν ἀδιάσπαστη ἐνότητα. Ὅ,τι κι ἂν γίνῃ, ἀκόμα κ' ἔπειτ' ἀπὸ τὶς πιὸ μεγάλες συμφορές, ὁ χῶρος αὐτὸς ἔρχεται πάλι στὴν ἐπιφάνεια, ἀναδύεται ἀπὸ τὰ νερὰ καὶ τῶν πιὸ καταστρεπτικῶν κατακλυσμῶν, καὶ εἶναι πάλι ἢ πατρίδα καὶ πάλι βία καὶ ἀφειτηρία ζωῆς. Κι ἀπάνω σ' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν χῶρο, τὸν σταθερὸ καὶ τὸν ἀπαραβίαστο, ὀρθώνεται σιγά-σιγά ἢ δεῦτερη ἔννοια τῆς πατρίδας, ἢ πλατύτερη: ὁ ἄνθρωπος, — ὁ ἄνθρωπος πὸν δὲν ξέρει μόνο ἀλλὰ καὶ αἰσθάνεται κάθε στιγμὴ τὴν πατρίδα, τὴν σέβεται ὅπου τὴν συναντήσῃ ἀληθινὴ καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὑποπτες προθέσεις, μπορεῖ καὶ νὰ ζήσῃ κοντὰ ἢ καὶ μέσα σὲ ἄλλες πατρίδες, ὅπως ζῆ πλάι σὲ ἀνθρώπους μὲ ἄλλες πεποιθήσεις ἢ μὲ ἄλλη φαντασία. Κι αὐτὴ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μιὰ ἔννοια τῆς πα-

τρίδας στην άλλη, από την περιορισμένη στην πλατειά κι από τὸ μέρος στὸ ὄλον, ἀπὸ τὸ ἄτομο στὴν ἀνθρωπότητα, τὴν βλέπουμε καὶ τὴν χαϊρόμαστε περισσότερο στὶς σελίδες τῆς μεγάλης λογοτεχνίας πὸν βασίζεται στὸ μικρὸ χῶρο τοῦ ὠρισμένου τόπου καὶ χρόνου, στὸ χῶρο τῆς μικρῆς πατρίδας. Ἄς εἶναι ὁσοδήποτε θερμὴ καὶ εὐγλωττὴ ἡ ἐπιχειρηματολογία πὸν θέλει νὰ σπάσῃ ὅλα τὰ δεσμὰ καὶ νὰ πείσῃ ὅτι τὰ μεγάλα ἔργα στέκονται ἀπάνω ἀπὸ τόπο καὶ χρόνο. Κάθε ἔργο τέχνης, ὅσο ὕψηλὸ κι ἂν εἶναι, προβάλλει μιὰν ἰσορροπημένη σύνθεση ἀπὸ καιρικὰ καὶ αἰώνια στοιχεῖα. Κι αὐτὴ ἴσα-ἴσα ἢ φωνὴ τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ τόπου, αὐτὴ ἢ σύνθεση ἀπὸ τὸ ἐπικαιρὸ καὶ τὸ περαστικὸ πὸν τόσο τὸ περιφρονοῦμε καὶ εὐκόλα τὸ παραμερίζουμε, εἶναι ὁ πιὸ ἀκριβῆς δείκτης τῆς Ἱστορίας. Γράφει χρονολογίες, καθορίζει τὴν ἡλικία καὶ τὴν ὠριμότητα ἐνὸς λαοῦ ἢ μιᾶς ἐποχῆς, τακτοποιεῖ τὶς ἐντυπώσεις μας ἀπὸ τὸ μεγάλο θέαμα τοῦ κόσμου, πὸν χωρὶς τὰ καιρικὰ στοιχεῖα, ζωηρὰ χρωματισμένα, θὰ παρουσίαζε μιὰ βαρεῖα καὶ ἀφόρητὴ ὁμοιομορφία σὰν ἀπέραντη θάλασσα πὸν δὲν ἔχει νησιά καὶ δὲν ἐπιτρέπει σταθμούς, πὸν δὲν ἔχει σχῆμα καὶ δὲν προσφέρει τὴ λεπτομέρεια, αὐτὴ τὴν ἀπαραίτητη, τὴν πολύτιμη ποικιλία τῆς ζωῆς.

Εἶναι ἀδύνατο, λοιπόν, νὰ καθορίσουμε ὀλόκληρη τὴν ἀξία τοῦ λογοτεχνικοῦ ἢ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου, ὅταν δὲν ξέρονμε σὲ ποῖο ἔδαφος κινεῖται, ἀπὸ ποιά γεγονότα, ἀτομικὰ ἢ ὁμαδικὰ, πλαισιώνεται κι ἀπὸ ποιοὺς παράγοντες, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, δέχεται μεγάλη ἢ μικρὴ ἐπίδραση. Τοῦτο τὸ ἔδαφος ἐξερενοῦμε τώρα, εἴτε εἶναι ἡ μικρὴ πατρίδα εἴτε ἡ μεγάλη ἀνθρωποθάλασσα, ἡ γῆ, ἡ μεγάλη πατρίδα, καὶ προσπαθοῦμε νὰ τὸ ἀναγνωρίσουμε ἔπειτα ἀπὸ τὴ θύελλα. Καὶ φτάνει νὰ σκεφθοῦμε πόσο διαφορετικὴ εἶναι ἡ σημερινὴ ἐλληνικὴ ζωὴ, καὶ γενικώτερα ἡ εὐρωπαϊκὴ ζωὴ, ἀπὸ τὴν κατάσταση ἀναμονῆς τοῦ 1939 καὶ τοῦ 1940, γιὰ νὰ μὴν ἀποροῦμε πὸν ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ἡ δική μας καὶ ἡ ξένη, παρουσιάζει ὅλα τὰ γνωρίσματα καί, φυσικά, ὅλες τὶς συνέπειες τοῦ αἰφνιδιαμοῦ. Ἐνας ὀλόκληρος κόσμος ἄφησε τὶς ἀποσκευές του τὸ 1939 ἢ τὸ 1940, δὲν τὶς ξαναβρῆκε πιά, καὶ τώρα ἀγωνίζεται νὰ συγκεντρώσῃ καὶ νὰ ὀργανώσῃ ἄλλες. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ 1971, οἱ κάτοικοι τῆς Εὐρώπης ἢ τοῦ Νέου Κόσμου, ἀκόμα καὶ οἱ ἄπειρες σταγόνες τοῦ μεγάλου ποταμοῦ πὸν λέγεται Κίνα καὶ οἱ ταπεινωμένοι πολῖτες τῶν θεοκρατικῶν καθεστώτων τῆς μακρινῆς Ἀνατολῆς κ' οἱ πεινασμένοι, οἱ ἐπικίνδυνα πεινασμένοι τῆς μαύρης ἡπείρου, ὅλοι καὶ παντοῦ καταλαβαίνουν ὅτι πρέπει ν' ἀρχίσουν, λίγο-πολύ, ἀπὸ μιὰν ἄρνηση γιὰ νὰ φτάσουν σὲ μιὰ θέση, στερεώτερη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ὀργάνωση τοῦ προπολεμικοῦ κόσμου. Κι αὐτὴ ἡ πορεία ἀπὸ τὴν ἄρνηση στὴ θέση, πὸν κάθε στιγμή ἔχει μπροστά της ὀδνηρὰ διλήμματα, εἶναι γεμάτη ἀπὸ στεναγμούς, ἀπὸ ἀσύνδετα λόγια, ἀπὸ κραυγές, ἀπὸ ἀπειλές, κι ἀπὸ τὸ πικρὸ καὶ ἐπίβουλο σκοτάδι τοῦ ἰδεολογικοῦ ἢ τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ κομματικοῦ μίσους,

κι από τὴ βαρειά ἀναπνοὴ κάθε φυλῆς πὸν ἀγωνίζεται σὰν τὸ θηρίο ὅταν κούθη ὅτι τὸ κύκλωσε ὁ κίνδυνος καὶ πρέπη νὰ τὸν νικήσῃ μὲ τὴ μεγάλη τόλμη, πὸν μ' αὐτὴν μᾶς ὀπλίζει ἢ ἀπόγνωση, ἢ ὕστατη αὐτὴ καὶ κάποτε ἀποτελεσματικώτερη δύναμη. Ὁ πόλεμος εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι δὲν τελείωσε. Συνεχίζεται περιορισμένος καὶ κρυμμένος μέσα στὶς πατρίδες, πὸν ἔτσι πῆραν καθαρώτερο σχῆμα ἔπειτ' ἀπὸ τὴν πανανθρώπινη σύγχυση. Ὅταν ὅμως τελείωσε ὁ πρῶτος μεγάλος πόλεμος, οἱ ἄνθρωποι τοῦ 1918 ἔβλεπαν στὸν κόσμον ζωηρὰ τὰ χρώματα τῆς αἰσιοδοξίας. Ἐνα πνεῦμα διεθνιστικὸ ἀνοίγει ὅλες τὶς πύλες καὶ ἔδινε σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἄδεια κυκλοφορίας καὶ ἐπικοινωνίας. Καὶ χέρια ἀναρίθμητα, ἑκατομμύρια χέρια, ἀπλώνονταν ἀπάνω ἀπὸ μικροὺς ἢ μεγάλους φραγμούς, ἀπάνω ἀπὸ μικρὰς ἢ μεγάλες πατρίδες, σὲ ἐγκάρδιο, σὲ θερμὸ χαιρετισμό. Ὁ ἄνθρωπος ἔβγαινε ἀπὸ τὰ σύνορά του κ' ἔτρεχε στὸν ἄνθρωπο. Καὶ κοντὰ του ἐπήγαινε ὅλη ἐκείνη ἢ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ, πὸν προσπαθοῦσε νὰ βοηθήσῃ στὴν προσγειώσῃ του τὸ ὄνειρο τῆς πανανθρώπινης κοινωνίας. Καὶ ὅλ' αὐτὰ, ὅλη αὐτὴ ἢ ἀνύποπτη αἰσιοδοξία, ἔκανε τὶς πιὸ ποικίλες προσπάθειες καὶ κατέληγε σὲ ἀνόμοια ἀποτελέσματα ἀπάνω ἀπὸ ἕνα καταματωμένο τοπίο, πὸν ἤθελαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ 1918 νὰ τὸ ξεχνοῦν, πὸν δὲν ἤθελαν νὰ τὸ βλέπουν. Ὁ πρῶτος μεγάλος πόλεμος τελείωσε μὲ κύματα διεθνισμοῦ, πὸν κανεὶς δὲν ἤξερε σὲ ποιὰν ἀκρογιαλιὰ θὰ φτάσουν καὶ ποῦ θὰ κατευθύνουν τὴν ὁρμὴ τους. Ὁ δεῦτερος μεγάλος πόλεμος γύρισε τοὺς ἀνθρώπους στὶς πατρίδες. Διαβάζω μὲ προσοχὴ τοὺς προγραμματικὸς λόγους μεγάλων καὶ μικρῶν ἡγετῶν, τοὺς συγκρίνω μὲ τὰ ἀνάλογα κείμενα τοῦ 1918 καὶ τοῦ 1919 καὶ πάντα ξεχωρίζω τὸ ἴδιο σύνθημα κάτω ἀπὸ ἀόριστες καὶ μεγαλόστομες ἐκκλήσεις: ἐπιστροφή καὶ περισυλλογὴ μέσα στὰ σύνορα τῆς πατρίδας ἢ τῆς φυλῆς. Δὲν ἔχω ἀμφιβολία ὅτι ὁ αἰώνας αὐτός, πὸν ἀπλωσε τὴν καταστροφὴ σὲ ἀπίστευτη κλίμακα, δὲ θὰ κλείσῃ πρὶν διαμορφώσῃ τὸν πολιτισμὸ του, πὸν ἴσως δὲ θὰ εἶναι πιὰ στενὰ εὐρωπαϊκὸς ἀλλὰ ἕνα κράμα, μιὰ σύνθεση δυνάμεων πὸν θὰ ἔρχονται ἀπὸ πολλὰς στεριὰς κι ἀπὸ μακρινὰς θάλασσες. Μὰ στὴν περίοδο τῆς προετοιμασίας νομίζω ὅτι θὰ ἔχουμε γόνιμη ἀκμὴ τῆς ἐθνικῆς ζωῆς καὶ καλλιέργεια τῆς ἰδιοτυπίας, πὸν θὰ χαλκέφουν τὸν νέο καὶ ἀπαραίτητο ὀπλισμὸ σὲ κάθε λαὸ γιὰ τὴν κάθοδό του στὸν μεταπολεμικὸ ἀγῶνα, στὸν ἀγῶνα πὸν θὰ διαμορφώσῃ τὸν ὀριστικὸ καὶ μικτὸ πολιτισμὸ τοῦ αἰῶνα μας. Καὶ σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα δὲ θὰ μπορῆς νὰ προσέρχεσαι μὲ ἄδεια χέρια. Ὡς τὸ 1939 ἐξασφάλιζες τὸν χῶρον σου μέσα στὴν παγκόσμια κοινότητα μὲ τὴ μιὰ ἢ μὲ τὴν ἄλλη προσφορὰ. Τώρα, νομίζω ὅτι ἢ πιὸ ὑπολογίσιμη, ἢ πιὸ σεβαστὴ προσφορὰ θὰ εἶναι ἐκείνη πὸν δὲν θὰ μοιάζῃ μὲ καμὴν ἄλλη: ἢ ἰδιοτυπία πὸν κλείνει δυνάμεις ἄγνωστες, δυνάμεις πὸν δὲν τὶς ἔχει ὁ ἄλλος καὶ πολὺ τὶς χρειάζεται γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴ ζωὴ του καὶ τὸν πολιτισμὸ του, — πνευματικὸ ἢ μηχανικὸ πολιτισμὸ.

“Ολοι γυρίζουν, όλοι τρέχουν στις πατρίδες τους σαν κυνηγημένοι ή σαν νοσταλγοί. Αὐτὴ τοῦλάχιστον τὴν εἰκόνα ἔχουμε στὶς καλύτερες σελίδες τῆς λογοτεχνίας ποὺ διαμορφώθηκε ἔπειτ' ἀπὸ τὸν δεύτερο μεγάλο πόλεμο, σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς χώρες, καὶ σὲ χώρες μὲ τὰ πιὸ ἀνόμοια πολιτειακὰ συστήματα. Καὶ πρόχειρο καὶ ἀδιαφιλονείκητο παράδειγμα ὁ Μιχαὴλ Ἀλεξάνδροβιτς Σολόχοφ, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους σὲ τάλατο σημερινούς σοβιετικούς πεζογράφους μὰ κι ἀπὸ τοὺς κορυφαίους σὲ ἰδεολογικὸ φανατισμὸ, ποὺ στὶς καλύτερες σελίδες του καὶ προπάντων στὸ μυθιστόρημά του («Ὁ ἥρεμος Ντόν») ἐπιμένει νὰ δίνει, σχεδὸν μὲ τρόπο ἠθογραφικὸ, τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ποὺ μοχθοῦν ἀπάνω στὴ ρωσικὴ γῆ. Ἀλλὰ πῶς νὰ ξεχάσουμε καὶ τὸ ξέσπασμα πατριδολατρίας τοῦ Βλαδίμηρου Μαγιακόφσκυ ; Ὁ ἐπαναστάτης ποιητής, αὐτὸς ποὺ ἔκαμε ἀνταρσία πρὶν ἀπὸ τὴν Ὀκτωβριανὴ ἐπανάσταση καὶ ἀπογοητευμένος, λένε, ἔδωσε πρόωρο τέλος στὴ λήγη ζωῆς του, — αὐτοκτόνησε τὸ 1930, μόλις τριάντα ἕξι χρόνων, — ψιθύριζε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τραγούδια του : «Τὴ γῆ ποὺ πάγωσες μαζί της στὸ πέρασμα τῶσων χειμῶνων, ποτέ σου δὲ θὰ πάψης νὰ τὴν ἀγαπᾶς».

Ὁ ἄνθρωπος, ἂν εἶναι νὰ γίνῃ ἀληθινὰ ἄνθρωπος, θὰ τὸ κατορθώσῃ πρῶτα μέσα στὴ μικρὴ πατρίδα, μὲ τὴ δυνατὴ συγκίνηση, ποὺ εἶναι πολὺ πιὸ μεγάλη στὸ στενὸ χωρὸ καὶ κοντὰ στὶς ἐθνικὲς του ρίζες, κάτω ἀπὸ ἓνα βουνό, ποὺ ὅλους τοὺς ἄλλους τοὺς ἀπειλεῖ, ἐμᾶς ὅμως μᾶς καλεῖ νὰ τὸ περπατήσουμε καὶ νὰ χαροῦμε τὴ δροσιά του, ἢ μπροστὰ σὲ μιὰ θάλασσα, ποὺ μόνο σ' ἐμᾶς ἔχει ἀνοίξει τὴν ἀγκαλιά της καὶ μόνο μ' ἐμᾶς ἔχει κάμει ὅλα της τὰ παιχνίδια. Κι αὐτὴ τὴ μαρτυρία δίνουν τὰ περισσότερα καὶ τὰ ἀξιολογώτερα λογοτεχνικὰ κείμενα τοῦ καιροῦ μας καὶ μ' αὐτὴν διαμορφώνονται σὲ ἐθνικὲς λογοτεχνίες, ὄχι μισαλλόδοξες, ὄχι σωβινιστικὲς, ἔντονα ὅμως χρωματισμένες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τους κι ἀπὸ τὸ χωρὸ ποὺ περιγράφουν. Προβάλλουν ἀκόμα τὰ σημερινὰ λογοτεχνικὰ κείμενα τὴ βαθύτερη πρόθεση, τὴν ψυχικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀληθινοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ξέρει ὅτι χρέος του εἶναι ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν συνειδήσεων. Καὶ ἡ ἀγωνιστικὴ αὐτὴ διάθεση, γνώρισμα ἐπίσης ἀπὸ τὰ πρῶτα κάθε λογοτεχνίας, δὲν ἀλλοιώνει τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῆς λογοτεχνίας τῆς ἐποχῆς μας. Κάθε ἄλλο μάλιστα : Τὸν τονώνει, ὑψώνει κάθε τοπικὴ λογοτεχνία σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο, τὴν ἀποδεσμεύει ἀπὸ μικρὲς σκοπιμότητες καὶ τὴν κάνει ἐθνικὴ καὶ μαζί διεθνικὴ, δηλαδὴ καθαρὴ λογοτεχνία, ὄχι κήρυγμα, ὄχι προπαγάνδα, ἀλλὰ φίλη φωνὴ ποὺ πλησιάζει τὸν ἄνθρωπο καὶ θέλει νὰ τοῦ παρασταθῇ στὸν τραχύτερο ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες του, ποὺ γίνεται μακριὰ κι ἀπάνω ἀπὸ κοινωνίες, ἀπὸ θεωρίες κι ἀπὸ οἰκονομικὰ ἢ ἄλλα συστήματα, σ τ ὀ ν ἄ γ ὼ ν α τ ο υ μ ἔ τ ῆ Μ ο ἰ ρ α, τὸν πανάρχαιον αὐτὸν ἀγῶνα, ἴδιον σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ πάντα ἀδυσώπητον. Αὐτὴ ἡ φίλη φωνή, ποὺ κλείνει καὶ τὴ συνείδηση

τοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἀγάπη καὶ τὸν πόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, εἶναι ἢ πιὸ ἀληθινὴ λογοτεχνία, ἢ μόνη ἀληθινὴ λογοτεχνία. Αὐτὴ ἄλλωστε ἢ εἰκόνα τοῦ ἀγωνιζομένου ἀνθρώπου, σὲ θαυμαστὴ λογοτεχνικὴ ἀριότητα, ἔρχεται ἀπὸ πολὺ ψηλὰ κι ἀπὸ πολὺ μακριά : ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο κι ἀπὸ τὸν «Προμηθεά» του, τὸν δεσμώτη ἀλλὰ καὶ ὄρθιο καὶ ἀγέρωχο μπροστὰ στὴ Μοῖρα καὶ στὴ Βία. Κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴ Μοῖρα, ἄς ἔχη ὁ ἄνθρωπος, δεσμώτης ἢ ὄχι, ἄς ἔχη κάπου νὰ καταφύγη, ἄς ἔχη τοῦλάχιστον τὴ φωνὴ τῆς ἀληθινῆς λογοτεχνίας, πὺν ὁ καλὸς τῆς λόγος, ὁ παρηγορητικὸς στὴν εὐρύτατη ἔννοια, εἶναι ὁ πλατύτερος προορισμὸς τῆς καὶ ἢ οὐσιαστικώτερη προσφορά τῆς. Ὁ λογοτέχνης πὺν ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς εὐθύνης του καὶ δὲν ἐκβιάζει τὴν εὐαισθησία του, αὐτὸ τὸ θαυμάσιο καὶ πολύτιμο ἐφόδιό του, δὲν κανχησιολογεῖ, δὲν ὑπόσχεται τόσο μεγάλα καὶ σπουδαῖα. Περιορίζεται σὲ μιὰ ταπεινὴ προσπάθεια : Νὰ πάη πολὺ κοντὰ στὸν ἄνθρωπο. Τοῦτο φαίνεται, μὰ δὲν εἶναι εὐκόλο, δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο. Εἶναι ἕνα ἀθόρυβο κατόρθωμα. Κι ὅταν ὁ λογοτέχνης φτάσῃ σ' αὐτὸ τὸ κατόρθωμα, ἀρχίζει μιὰ πορεία μὲ τὸν ἀναγνώστη, πὺν εἶναι ἢ ἀναζήτηση τοῦ βαθύτερου μυστικοῦ τῆς ζωῆς. Ἡ ἀναζήτηση αὐτὴ, εἴτε μὲ τὴν παιδιὰ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων γίνεται, δηλαδὴ μὲ τὸ διασκεδαστικὸ στοιχεῖο σὲ ὑψηλὴ ποιότητα, εἴτε μαρτυρία ἢ καὶ διαμαρτυρία εἶναι, μᾶς μεταφέρει ἐκεῖ πὺν μποροῦμε ἐλεύθερα ν' ἀναπνεύσουμε, ἀλαφρώνει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ πάθη, μᾶς χαρίζει εὐτυχία, κάποιαν ἔστω εὐτυχία, γιὰτὶ περνάει στὴ σκέψη μας μιὰ πολυσήμαντη βεβαιότητα : ὅτι ὅλα ἀρχίζουν ἀπὸ μᾶς καὶ ὅλα πάλι σὲ μᾶς γυρίζουν. Μᾶς λέει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὁ λογοτέχνης ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐλάχιστος εἶναι καὶ μέγας. Κ' ἐδῶ βρίσκεται ἢ βαθύτερη, ἢ παιδευτικὴ ἀξία τῆς λογοτεχνίας : Ἡ σωστὴ τοποθέτησή μας στὴ ζωὴ πὺν μᾶς διδάσκει καὶ ἢ ὀρθὴ ἀποτίμηση τῶν βασικῶν καὶ αἰώνιων στοιχείων τῆς. Κι ὅλ' αὐτὰ εἶναι προσφορὰ ὄχι στοὺς λίγους, ὄχι μόνον σὲ ὅσους ἔχουν μόρφωση ἢ εἰδικὴ προετοιμασία, ἀλλὰ στὸ σύνολο, σὲ κάθε κοινωνία, στὸν ἄνθρωπο, σὲ κάθε ἄνθρωπο. Καὶ τοῦτο καθαρώτερα τὸ βλέπουμε στὶς παραστάσεις τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, στὴν Ἐπίδαυρο, στὸ Ὀδεδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὴ Δωδώνη, ὅπου ἀκούεται καὶ ὅπου καλὰ ἐρμηνεύεται ὁ τραγικὸς λόγος. Ὁ θεατὴς, ὁ κάθε θεατὴς, ἀκόμα κι ὁ ἀναλφάβητος, αἰχμαλωτίζεται, μένει σὲ θρησκευτικὴ σιωπὴ, δυνὸ καὶ τρεῖς ὄρες ἀπάνω σὲ κάθισμα πὺν μόνον ἄετο δὲν εἶναι, καὶ δέχεται τὰ μηνύματα τοῦ ἀρχαίου τραγικοῦ σὰν φωνὴ καὶ σὰν ἐντολὴ Θεοῦ. Ἴσως διατυπωθῇ ἢ ἀντίρρηση ὅτι ἐδῶ, στὴν τραγωδίᾳ, ὁ Λόγος φτάνει στὴν ὑψηλότερη κορυφὴ. Μὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἢ λογοτεχνία εἶναι μιὰ. Καὶ μόνον βαθμοὺς προσφορᾶς ἔχουμε : τὴ μεγίστη μὲ τὴν τραγωδίᾳ, τὴν ἐλάχιστη μ' ἕνα ἀπλὸ μὰ γνήσιο στίχο. Πάντα ὅμως ἔχουμε μιὰ προσφορὰ. Ἄρκει νὰ ὑπάρχη τὸ ἀληθινὸ λογοτεχνικὸ στοιχεῖο. Ὅπως ἢ ζωὴ εἶναι μιὰ κ' ἔχει τὶς μεγάλες καὶ τὶς

μικρές της ώρες, ἔτσι καὶ ἡ λογοτεχνία ἀνεβοκατεβαίνει τὴν κλίμακα τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς προσφορᾶς στὸν ἄνθρωπο. Καὶ πάντα εἶναι ἢ πρέπει νὰ εἶναι προσφορά.

Κύριε Πρόεδρε, Κύριοι συνάδελφοι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ κλεψύδρα μὲ ἐμποδίζει νὰ ἐξηγήσω περισσότερο τὴν ἀξία αὐτῆς τῆς προσφορᾶς. Ἄλλωστε καὶ διπλάσιο χρόνο ἂν εἶχα στὴ διάθεσή μου, πάλι δὲ θὰ ἐξαντλοῦσα τὸ θέμα. Δὲ θὰ εἶχα πῆ ὅσα αἰσθάνθηκε καὶ ὅσες σκέψεις ἔχει κάμει ὁ καθένας σας γιὰ τὴ λογοτεχνία, πὺν ὅπωςδήποτε, μὲ τὸν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, στίς σελίδες ἐνὸς βιβλίου ἢ στὴν παράσταση ἐνὸς θεατρικοῦ ἔργου, ἔχει δεχθῆ τὴν προσφορά της. Τὸ πλάτος μόνο, μόνο τὸ πλάτος αὐτῆς τῆς προσφορᾶς θέλησα νὰ δείξω. Ἄν τὸ κατώρθωσα, ἀπλῶς ἄνοιξα ἕνα παράθυρο, ἀπ' ὅπου θὰ δῆτε σεῖς πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα προσπάθησα ἐγὼ νὰ προβάλω, καὶ θὰ χαρῆτε τὸ μέγα θέαμα τοῦ κόσμου. Τὸ θέαμα πὺν προσφέρει ἡ γνήσια, ἡ ἀληθινή, ἡ ἐθνικὴ καὶ μαζὶ διεθνικὴ λογοτεχνία.